

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

ZAŠTITA SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

POTREBA, SVRHA I ORGANIZACIJA SAVJETOVANJA*

Uskoro će se navršiti pet godina otkako su konzervatori Jugoslavije, zajedno sa predstavnicima Centralnog i republičkih odbora Saveza boraca NOR-a, većih muzeja i nekih drugih zainteresovanih faktora, na 23. marta 1957. godine u Beogradu, održali savjetovanje o problemima zaštite spomenika NOR-a. Glavni cilj toga savjetovanja sastojao se u tome da se rasprave neka osnovna aktuelna pitanja iz te problematike, zatim da se učesnici savjetovanja dogovore kako da se razne aktivnosti u oblasti zaštite spomenika naše najnovije istorije ubuduće pravilnije usmjere i koordiniraju, a posebno kako da se zavodi za zaštitu spomenika kulture, kao najpozvaniji i najodgovorniji faktori u toj oblasti, sa još više stručnosti i sistema angažuju na obavljanju svojih tako važnih zadataka.

U smislu postignutog dogovora, sve ustanove i organizacije koje su bile zastupljene na tome savjetovanju primile su izvjesne obaveze, koje su u proteklom periodu, svaka prema svojim ušlo vama, nastojale i da realiziraju. Poznato je da su za ovih pet godina postignuti lijepi rezultati na zaštiti spomenika NOR-a. U tim poslovima su stečena nova dragocjena iskustva, koja će korisno poslužiti da se naš dalji rad unaprijedi. Sigurno je u tim poslovima bilo i teškoća, vjerovatno je bilo i grešaka, a možda i još uvijek ima nekih nejasnih i neriješenih pitanja, koja nas sputavaju u radu. Zbog svega toga je nužno da se predstavnici svih tih faktora ponovno nađu na okupu — da se osvrnu na dogovor iz 1957. godine, da dadu ocjenu rezultata svoga rada u proteklom periodu, zatim da zajednički konstatuju sadašnje stanje i da postignu sporazum o harmoničnom nastavljanju svoga djelovanja.

Postoje i drugi razlozi koji govore o potrebi organizovanja našeg novog savjetovanja. U vezi s tim, nužno je navesti neke važne događaje i momente, koji su uslijedili u međuvremenu, a koji

su snažno utjecali na naše poslove. Osobito je važna činjenica da su doneseni novi zakonski propisi o zaštiti spomenika kulture i prirode. U smislu tih novih propisa vrši se decentralizacija organa zaštite i uvodi se društveno upravljanje u tu službu. Da naša društvena zajednica prati rad na zaštiti spomenika NOR-a i svih ostalih spomenika kulture i da nastoji da se uslovi toga rada poboljšavaju vidi se i po tome, što je početkom ove godine Savezna narodna skuština raspravljala pitanja zaštite spomenika kulture i, u vezi s tim, uputila svoje preporuke svim političko-teritorijalnim jedinicama i ostalim zainteresiranim faktorima da pomognu unapređenje ove službe.

I u muzejskom sektoru, zatim kod organizacija Saveza boraca, kao i kod ostalih ustanova i organizacija, uslijedili su također novi momenti koji jače osvjetljavaju, naše zajedničke zadatke i puteve. Ističem samo IV kongres svih boračkih organizacija NOR-a, koji je u julu ove godine održan u Beogradu, a koji, zato što je dosta pažnje posvetio problematici zaštite spomenika NOR-a, treba da nam posluži i kao podstrek i kao orijentacija u našem radu.

U nizu elemenata koji govore o potrebi organizovanja savjetovanja o zaštiti spomenika NOR-a važna je i činjenica da još uvijek neki zadaci nisu jasni i da je kriterij u odnosu na neke vrste spomenika još nesiguran i nejednak, kao i činjenica da neki poslovi trpe od toga što nisu brižljivo organizirani, a osobito od toga što nije ostvarena potrebna koordinacija između svih koji se bave tim poslovima.

* Ovaj članak je referat koji je autor podnio na Savjetovanju konzervatora Jugoslavije, održanom 15. XII. 1961. godine u Rijeci. Na osnovu toga referata, zatim koreferata Razumenke Petrović »Zaštita spomenika NOB-e na teritoriji NR Srbije« i diskusije koja se vodila na Savjetovanju doneseni su zaključci koji se prilažu na kraju ovoga referata.

REDAKCIJA

Po propisima novih zakona o zaštiti spomenika kulture i zakona o zaštiti prirode potrebno je uskoro obaviti jedan nov zadatak, koji svojim značajem i obimom predstavlja vrlo ozbiljnu obavezu ne samo zavoda kao organa zaštite, nego i narodnih odbora, muzeja, arhiva, društvenih organizacija i drugih organa — zadatak registrovanja spomenika kulture i prirode, pa prema tome i spomenika NOR-a. Organizovanje i sprovođenje toga zadatka traži prethodno konsultovanje, jasan kriterij i jedinstveno gledanje na sva pitanja koja povodom toga iskrsavaju. U vezi s tim su održana dva savjetovanja koja je organizovao Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu — jedno savjetovanje konzervatora u Dubrovniku krajem prošle godine, a drugo savjetovanje muzealaca i konzervatora, koje je ovih dana održano na Rijeci.

Uzimajući u obzir sve ove činjenice, Društvo konzervatora Jugoslavije je smatralo da ima puno razloga da pristupi organizovanju jednog savjetovanja na kome bi se okupili odgovorni predstavnici zavoda za zaštitu spomenika kulture kao i predstavnici drugih faktora koji djeluju u oblasti zaštite spomenika naše najnovije istorije — predstavnici organizacija Saveza udruženja boraca NOR-a, republičkih savjeta za kulturu, većih

muzeja i drugi. Dosljedno tome, konzervatori su na svom III kongresu, koji je održan u maju o. g. u Ohridu, donijeli zaključak da se savjetovanje organizuje još u toku ove jubilarne godine, kako bi se i na taj način obilježio doprinos opštenarodnoj proslavi dvadesetogodišnjice narodne revolucije. Za ostvarenje ove namjere konzervatori su imali podršku Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a. Tako je došlo do ovoga savjetovanja, koje je iz praktičnih i racionalnih razloga povezano sa savjetovanjem na temu »Muzeji i zaštita«, koje je organizovano na inicijativu Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture ovdje na Rijeci.

Prema tome, osnovni zadatak našeg savjetovanja sastojao bi se u tome da se osvrnemo na naš rad oko zaštite spomenika NOR-a u toku proteklih pet godina, zatim da sagledamo naše mjesto i zadatke danas i u perspektivi, naročito zadatke zavoda za zaštitu spomenika kulture, da postavimo i riješimo ključna pitanja koja zavise od nas samih a čije rješenje uslovljava naš dalji rad, te da postignemo zajedničku riješenost i spremnost da u novom radnom periodu uložimo još više truda i umješnosti na zaštiti spomenika NOR-a.

POJAM SPOMENIKA NOR-A

Držim da ćete se složiti sa mnom ako pojam spomenika NOR-a uzmemo kao jedno od najvažnijih pitanja današnjeg savjetovanja.

Naša ranija praksa pružala je dosta razloga da zaključimo kako nekim stručnjacima koji se bave poslovima zaštite spomenika NOR-a, a pogotovo ljudima koji na bilo koji način imaju veze s tim poslovima, nije bilo jasno, ili barem nije bilo potpuno jasno, šta se sve smatra spomenikom NOR-a, koji su to nepokretni ili pokretni objekti i predmeti koje bi po propisima naših zakona trebalo smatrati da imaju svojstva spomenika, pa ih kao takve onda našim rješenjima stavljati pod zaštitu države, odnosno voditi brigu da se očuva njihov integritet i da se stvore svi uslovi njihovog održavanja i korištenja u naučne i kulturno-prosvjetne svrhe. Može se reći da nije uvijek postojao jasan pojam spomenika NOR-a i da taj pojam nije bio zvanično ni definisan. Pogotovo nije bilo uvijek našeg jedinstvenog gledanja na pojam spomenika. Otuda je, zbog različitih gledanja, razumljivo, dolazilo i do naših različitih postupaka u odnosu na takve objekte. Zbog svega toga je ovaj problem bio predmet našeg savjetovanja 1957. godine, na čemu smo se relativno dosta dugo zadržali. Iz referata i diskusije, koja je tada vođena, pokazalo se da nije moguće a ni potrebno dati čvrstu definiciju spomenika NOR-a, jer postoji opasnost da takva definicija ne bi bila sve-

obuhvatna i dovoljno jasna i određena. Iz tih razloga nije ni u postojećim zakonskim propisima data čvrsta definicija spomenika kulture uopšte. Na savjetovanju je istaknuta potreba određivanja aspekata i više opisa pojma spomenika NOR-a, a u vezi s tim, i potreba našeg jedinstvenog stava u odnosu na to određivanje, odnosno opisivanje. Iz toga je proizašao zaključak koji zbog njegove važnosti ovdje citiram:

»U cilju stvaranja neophodnog jedinstva u shvatanju i ocjenjivanju šta se sve može i treba smatrati spomenikom NOB zaključeno je da kao polaznu osnovu treba uvijek imati na umu svu širinu i mnogostranost i složenost narodnooslobodilačke borbe, kao i njen revolucionarni karakter. Prema tome, svaki dokumenat, ili svaki predmet, nepokretni ili pokretni, koji nam svojom sadržinom, izgledom, ili bilo čime, govori i svjedoči o bilo kojem vidu te naše revolucionarne borbe, aktivnosti i napora, kao i rezultatima svega toga, zatim svako mjesto uz koje su najznačajniji događaji iz bilo koje oblasti NOB vezani, — sve to ima i svoje odgovarajuće spomeničke vrijednosti. Sa tih osnova moramo polaziti kako u ocjenjivanju šta sve treba da se smatra spomenikom NOB, tako i u praktičnoj aktivnosti na samoj zaštiti spomenika NOB.

Da bi se ovaj zaključak mogao što bolje i pravilnije sprovesti u život, biće od koristi da se za

tu svrhu razrade detaljnija i konkretnija uputstva na bazi i u skladu sa materijalima koji su o tom pitanju bili dati na diskusiju za ovo savjetovanje.«

Treba lojalno priznati da, na žalost, obaveza iz zadnjeg stava citiranog zaključka nije izvršena.

U vezi sa pitanjem pojma spomenika isticano je i pitanje njegovih vremenskih granica. Činjenica je da NOB nije slučajno i stihijski nastala — ona ima svoje uzroke, povode i pripremu koja je duže trajala. Za NOB je neposredno vezan i dalji period — socijalistička izgradnja. Dakle, ovdje se zapravo ne radi samo o periodu NOR-a, nego o širem periodu — periodu čitave narodne revolucije, pa bi s toga stanovišta bilo sasvim opravdano da našu djelatnost na zaštiti spomenika naše najnovije istorije protegnemo toliko da obuhvatimo i vrijeme djelovanja Komunističke partije Jugoslavije i vrijeme djelovanja revolucionarnog radničkog pokreta. S tog aspekta bi trebalo upotrebljavati i adekvatniji naziv za sve te spomenike — spomenici narodne revolucije. Na beogradskom savjetovanju su prihvaćene šire vremenske granice, iako one nisu strogo određene. Ostalo je, ipak, da poenta naše djelatnosti bude vrijeme od 1941. do 1945. g., što ima svoje opravdanje i u tome što se mi još uvijek nalazimo u prvoj fazi izvršavanja zadataka u odnosu na zaštitu ove vrste spomenika. Ali, mislim da se već sada može govoriti o proširenju naše aktivnosti, o višoj fazi te naše aktivnosti, pogotovo u nekim republikama gdje su poslovi znatno odmakli. Tako isto, već može biti govora i o koncentraciji naših aktivnosti u smislu orijentiranja najvećih napora na zaštitu onih spomenika koji su karakteristični za određeno područje i za određeno vrijeme, npr. spomenici koji su u užičkom kraju vezani za događaje iz 1941. godine.

Pretpostavljam da je veliki broj od nas prisutnih posljednjih godina živio u uvjerenju da smo raspravili sve što se odnosilo na poimanje spomenika NOR-a, da smo postigli jedinstveno gledanje na njih i da će u našoj praksi rezultirati postupci karakteristični za takav naš jedinstven kriterij. Međutim, na žalost, nije tako. Još nekima i od nas koji radimo u zavodima za zaštitu spomenika kulture nije sasvim jasno šta sve treba smatrati spomenikom NOR-a, a to pogotovo vrijedi za ljude izvan naše struke. Eklatantan primjer nejednakog gledanja na pojam spomenika NOR-a jest slučaj koji je ovih dana bio aktuelan u Sarajevu: U jednoj zgradi u Skenderiji ulici za vrijeme rata je stolovao i vršio nečuvena masakriranja i najzvjerskija ubijanja brojnih sarajevskih komunista i rodoljuba zloglasni ustaški glavešina Luburić. O tome postoji jezivo potresna dokumentacija. Nakon stručne i svestrane analize anketom prikupljene građe o spomenicima NOR-a u Bosni i Hercegovini, iz oko 4.000 objekata izdvojena su 124 kao najvažnija koji su stavljani pod zaštitu države, a među njima i tzv. Luburićeva

vila u Sarajevu, kao najizrazitiji primjerak objekata toga karaktera. I pored svih obavljenih zakonskih formalnosti u vezi sa zaštićivanjem toga spomenika, bili smo svjedoci kako se, po naređenju odgovornih rukovodilaca Narodnog odbora opštine Centar u Sarajevu, spomenik počeo rušiti da bi se na njegovom mjestu podigla neka veća stambena zgrada, i to bez ikakva obavještenja o tome koje bi se uputilo nadležnom organu za zaštitu, a kamoli dobijanja prethodne saglasnosti toga organa da se spomenik može rušiti. Kada je Zavod BiH uložio svoj veto i zaprijetio sudom, obustavljeno je rušenje, ali se digla velika uzbuna i uslijedile su diskusije na više mjesta i nivoa. Nadležni rukovodioci opštine su negodovali na postupak Zavoda i izražavali su mišljenje da takav objekat, zato što podsjeća na grozote koje je činio neprijatelj, ne bi ni trebalo tretirati spomenikom NOR-a. Dakle, baš oni koji su pozvani da tumače zakonske propise i bdiju da se oni pravilno primjenjuju čine u tome pogledu najveće smetnje. — Ovaj slučaj nije usamljen. Nešto slično se dogodilo i sa spomenikom na Ostrovcu kod Bihaća, a sigurno takvih ili sličnih primjera ima i u drugim republikama. To sve govori o potrebi i daljeg našeg dogovaranja i objašnjavanja pojma i kriterija spomenika NOR-a.

Da bi se pozvani lakše snašli u svom radu u ovoj oblasti, na prošlom savjetovanju je dat popis spomenika NOR-a, svrstanih u 10 kategorija, koji je u svoje vrijeme izradila jedna komisija Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a, i napis druga Madarica u kome je on opširnije objasnio sam pojam spomenika. Mislim da bi i dalje trebalo ići i, u smislu onoga što smo već bili zaključili, izraditi uputstvo, koje bi sigurno bilo od velike koristi svima koji se bave ili imaju veze sa ovakvim poslovima. U tu svrhu sam pokušao da pružim novi, potpuniji popis vrsta spomenika NOR-a, koji bi se mogao koristiti pri izradi toga uputstva. (Vidi prilog.)

Kada govorimo o ovim spomenicima, mi ih najradije, često i nehotično, dijelimo na nepokretne i pokretne i u vezi s tim mi nekada i naše međusobne poslove tako dijelimo. Zato što se npr. muzeji inače bave pokretnim spomenicima, a s druge strane, što su zavodi još uvijek najviše angažovani osnovnim zadatkom evidentiranja brojnih nepokretnih spomenika i što oskudijevaju stručnim kadrom za te poslove, to je pomoć muzeja u zaštiti pokretnih spomenika na terenu dragocjena. Mislim da postignuti dogovor na prošlom našem savjetovanju o toj podjeli poslova treba i dalje da ostane na snazi.

Pred očima nam je i brojna skupina različitih nepokretnih i pokretnih objekata koji se najčešće nazivaju spomenicima a koji su nastali iza oslobođenja, bilo da se radi o monumentalnim likovnim spomenicima, koji su podignuti radi evokiranja nekog događaja ili u čast i spomen nekoj ličnosti, ili pak da se radi o spomen-objektima. Obično su

takvi objekti briga organizacija Saveza boraca NOR-a, što je i razumljivo. Međutim, ima mišljenja da bi mnoge poslove oko ovakvih spomenika trebalo prebaciti na zavode, kao državne organe zaštite. Takva mišljenja se objašnjavaju činjenicom da u zavodima postoji aparat koji se većinom spomenika NOR-a već bavi, pa bi mogao i ovima, tim više što će jednog dana prestati da živi organizacija Saveza boraca NOR-a, pa će neko morati da se o tim spomenicima brine. Nekada nam izgleda da takvi objekti nisu spomenici NOR-a u pravome smislu riječi, jer su kasnije nastali, pa bi se na toj osnovi možda moglo reći da oni nisu u nadležnosti službe zaštite spomenika kulture. Međutim, ako ih nešto šire posmatramo, pogotovo ako ih tretiramo spomenicima narodne revolucije, onda je za njih zainteresovana i služba zaštite spomenika kulture. Iz podataka koje sam primio iz jedne republike moglo bi se zaključiti da je tamo služba zaštite spomenika kulture dosada jedino izvjestan interes pokazala za objekte koji su podignuti iza oslobođenja, što bi nekima moglo, opet, izgledati kao da se tamo jedino i isključivo takvi objekti tretiraju spomenicima NOR-a. Naravno, takvo gledanje, ako ono uopšte postoji, bilo bi sasvim ekstremno i nepravilno. Nije potrebno, a mislim da nije ni moguće, ovdje postavljati strogu granicu. Sigurno je da su organizacije Saveza boraca tu najviše zainteresovane, ali i to da je u rješavanju mnogih pitanja iz toga sektora potrebna saradnja konzervatora i ostalih.

Slična je situacija i sa jednom drugom vrstom spomenika narodne revolucije, sa partizanskim grobljima i grobljima žrtava fašističkog terora. Njihovo uređenje i održavanje ide također najviše linijom Saveza boraca, iako bi još veća briga drugih ovdje trebalo da postoji, jer su u odnosu na ovu vrstu objekata, po postojećim zakonskim propisima, narodnim odborima opština i savjetima za socijalnu politiku, odnosno upravama za invalidska i boračka pitanja u saveznom i republičkim savjetima za socijalnu politiku, postavljene najveće obaveze. Što se konzervatora tiče, mislim da i u ovome pogledu mora postojati njihova zainteresovanost, barem u odnosu na evidenciju ovakvih objekata.

Arhivalije i dokumenti od papira uopšte predstavljaju posebnu kategoriju pokretnih spomenika koji su relativno vrlo brojni i koji, zbog svoje osjetljivosti na atmosferilije i inače dosada velike oštećenosti, predstavljaju permanentno ozbiljan problem. Iako se u odnosu arhiv — muzej ponekad postavlja pitanje definitivne raspodjele ovoga spomeničkog fonda, i u tome svjetlu ističe problem boljeg ili slabijeg čuvanja, sa našeg zajedničkog stanovišta nije primarno gdje se materijal nalazi, nego kako je on zaštićen. U tome pogledu postoje velike obaveze i odgovornosti pred onim ustanovama koje takav materijal posjeduju.

Kada već govorimo o vrstama spomenika, onda bih htio da ukažem na objekte koji su i umjetnički spomenici i spomenici NOR-a, kao što je npr. jedan srednjovjekovni dvorac koji je vezan za važnije događaje iz NOR-a, ili neki drugi objekat koji bi i da nije važan za NOR bio pod zaštitom države. Takvi su spomenici npr. Ostrožac u Bosni, kula Kamerlengo u Trogiru, hvarski Arsenal, stari frankopanski grad Ogulin i dr. Ovakvi spomenici, zbog svog složenog karaktera, traže nešto drugačiji konzervatorski odnos od onoga koji se primjenjuje kod drugih spomenika NOR-a. Ovdje moramo biti mnogo oprezniji kod svakog zahvata i mnogo strožiji kada se bude postavljalo pitanje uređenja za neku novu namjenu.

Postoji još jedna kategorija objekata sa dvopakim spomeničkim svojstvima o kojoj dosada nismo govorili na ovakvim sastancima. To su objekti prirode koji su vezani za krupnije događaje iz NOR-a. Dosada smo mi ovakve objekte tretirali isključivo sa stanovišta Zakona o zaštiti spomenika kulture, pa smo npr. bukvu na Milinkladama, pored koje je u petoj ofanzivi ranjen drug Tito smatrali spomenikom kulture, odnosno istorijskim spomenikom, ili smo neku špilju u kojoj je bila smještena partizanska bolnica zaštitili po istome zakonu, iako je ona prirodni objekat i možda kao takav predstavlja kraški fenomen. Isto tako smo čitava područja, kao što je npr. Kozara ili Sutjeska, na isti način tretirali. Slična je situacija sa »Topolom uzdača« u Jasenovcu, sa pećinom u Drvaru, špiljom na Visu i mnogim drugim objektima. Sada, pak, kada imamo zakone o zaštiti prirode u kojima je predviđena i posebna kategorija objekata prirode koji imaju značaj iz naše novije istorije — kao kategorija *memorijalnih objekata prirode*, i kada već u nekoliko republika imamo i posebne zavode za zaštitu prirode, biće potrebno drugačije da se odnosimo prema ovakvoj vrsti spomenika. U nastojanju da izvanredno značajnom području Sutjeske damo najbolje odgovarajuće organizaciono rješenje, odlučeno je da se Sutjeska, u smislu nove koncepcije, proglasi nacionalnim parkom i da joj se priključi prašumsko područje Perućica, koje se po posebnom rješenju tretira kao strogi prirodni rezervat. Nacionalni park je jedna od kategorija prirodnih područja koja se predviđaju u Zakonu o zaštiti prirode BiH. Kod određivanja i sprovođenja režima takvog područja, kao što je npr. Sutjeska, mora postojati potpuna suglasnost istoričara-konzervatora iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture sa stručnjakom iz Zavoda za zaštitu prirode.

Čini mi se da najviše neodlučnosti ima kada se postavi pitanje da li zaštititi ili investirati neka sretstva u objekat koji je dokumenat nekog neprijateljskog akta, npr. neko vojno utvrđenje, zgrada u kojoj su vršena masovna strijeljanja ili hapšenja, logor ili slično. O tome govori i slučaj iz Sarajeva, o kome je bilo riječi naprijed. Naročito

ljudi u drugim sektorima rada misle da takvi objekti ne dolaze u obzir za zaštitu, a nekada se čini da bi oni svojoj srdžbi prema okupatoru bili u stanju i srušiti takav objekat da se tako zatara i trag podsjećanja na odnosne događaje, kao što je učinjeno sa Jasenovačkim logorom. Možda nekome izgleda da održavanje takvog objekta i trošenje novaca na njega predstavlja nedovoljno osuđivanje neprijateljskih akata? I slično. Međutim, bez obzira na eventualna takva gledanja, objekte koji su vezani za veće neprijateljske akte, kao što je npr. Jasenovac, konclogor u Nišu, zgrada crkve u Velikoj Kladuši, u kojoj

su ustaše poubijale i poklale preko 1.500 nevinih ljudi iz toga kraja, pa i okupatorski bunker, neka druga utvrđena mjesta, ili barem po neki tipičan primjerak takovih utvrđenja trebalo bi evidentirati i čuvati. Takvi objekti su ubjedljiva svjedočanstva o tome čega se neprijatelj sve laćao u svom bijesu da uništi oslobodilački pokret, koliko je on morao u takve poduhvate investirati kapitala, i, na kraju, takvi objekti dokumentovano govore o nepojmljivo zvjerskim osobinama neprijatelja kao ljudi koji se dijametralno razlikuju od našeg čovjeka, koji i u takvom ratnom vihoru nije mogao biti nehumano biće.

SARADNJA I KOORDINACIJA ZAINTERESOVANIH FAKTORA

U oblasti zaštite spomenika NOR-a ima više zainteresovanih faktora, čija je koordinacija u interesu same stvari neophodna. U ranijem periodu se ovome pitanju nije pridavala potrebna pažnja. Bilo je raznih inicijativa i aktivnosti koje u većini slučajeva nisu bile koordinirane. Naravno, i pored znatnog truda koji je ulagan u te pojedinačne akcije, one nisu donijele toliko vrijedne rezultate kakvi bi oni bili da su koordinirani. Izvjesna usklađivanja ostvarivana su putem centralne i republičkih komisija Saveza boraca NOR-a u akcijama obilježavanja istorijskih mjesta. U Sloveniji je vrlo uspješno djelovalo republičko koordinaciono tijelo Zavoda, Muzeja i Glavnog odbora Saveza boraca. I Bosna i Hercegovina je uspjela da stvori jedan koordinacioni odbor, od predstavnika Zavoda, Muzeja NR, Istoriskog odjeljenja CK SKJ za BiH i Savjeta za kulturu NR BiH, koji se, na inicijativu Zavoda, povremeno sastajao i rješavao najvažnija pitanja zaštite spomenika NOR-a. U drugim republikama je stvar koordinacije stajala mnogo slabije. Uviđajući neophodnost koordinacionih organa i pozitivno iskustvo u radu takvih organa u Sloveniji, a onda i u BiH, prošlo naše savjetovanje je preporučilo da se za svaki od važnijih poslova organizuju posebne komisije za usklađivanje aktivnosti koje obavljaju nekoliko ustanova i organizacija, kao i to *da se pri svakom republičkom zavodu za zaštitu spomenika formira jedno posebno koordinaciono tijelo* (odbor ili komisija), sastavljeno od predstavnika svih ustanova i organizacija odgovornih i zainteresovanih za zaštitu i Čuvanje spomenika NOR-a. U vezi s tim, pomenuto je da bi možda najcjelishodnije bilo da takvo tijelo postavi republički savjet za kulturu. A što se tiče takvog tijela na saveznom planu, ostalo je da pitanje mogućnosti njegovog formiranja razmotri Centralni odbor Saveza boraca NOR-a u sporazumu sa Sekretarijatom za prosvjetu SIV.

Ako u ovome pogledu učinimo kratak osvrt na period od 1957. g. do danas može se konstatovati da je u većini republika ostvarena saradnja zavoda sa organizacijama Saveza boraca, a onda i sa muzejima i narodnim odborima kada se radilo o nekim konkretnim akcijama. Iz primljenih izvještaja je vidljivo kako je takva saradnja u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i na Kosmetu dala plodne rezultate. Sa stalnim koordinacionim tijelima, međutim, nismo mnogo odmakli od stanja koje je bilo prije pet godina. Slovenija je nastavila kako je ranije radila i ima lijepa iskustva. Ne vidi se samo čiji je to organ, da li je ozvaničen i kakve su mu sve nadležnosti. U Bosni i Hercegovini je Savjet Zavoda postavio stalnu komisiju za spomenike NOR-a, u kojoj su okupljeni odgovorni predstavnici Glavnog odbora Saveza boraca NOR-a, Muzeja NR, Istoriskog odjeljenja CK SKJ za BiH i Zavoda, koja, kao savjetodavni organ Zavoda, raspravlja sva važnija pitanja iz te oblasti. Pri Zavodu Hrvatske je također formirana slična komisija, kojoj je namijenjen zadatak da, nakon obavljene evidencije spomenika NOR-a, koja je u toku, izvrši selekciju i valorizaciju spomenika. Iz primljenih izvještaja ne vidi se da li u još nekoj republici postoji takvo stalno tijelo za koordinaciju. Isto tako, nije mi poznato da li je bilo kakve aktivnosti u smislu preporuke da se ispituju mogućnosti stvaranja saveznog koordinacionog tijela. U svakom slučaju mislim da ne možemo biti zadovoljni činjenicom da takve organe, za koje smo već utvrdili da su nam iz više razloga neophodni, nemamo u svim republikama pa i na samom saveznom planu.

Želio bih još samo da dadem jednu napomenu. U međuvremenu su u nekim republikama formirane nove ustanove koje se bave pitanjima istorije radničkog pokreta — instituti za proučavanje istorije radničkog pokreta, te mislim da bi odsada pored od ranije postojećih ustanova i organizacija — zavoda za zaštitu spomenika kulture, zavoda

za zaštitu prirode, muzeja narodne revolucije, kao i memorijalnih muzeja iz NOR-a i zavičajnih muzeja koji imaju odjeljenja za NOR, zatim odbora i drugih faktora (možda i organizacija

SSRN, omladinskih i sindikalnih organizacija), trebalo u zajedničku saradnju uključiti i predstavnike instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta.

O ZAVODIMA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE

U mreži ustanova, organizacija i drugih faktora koji se bave poslovima zaštite spomenika NOR-a bez sumnje zavodi za zaštitu spomenika kulture, čiji su zadaci zakonom određeni, imaju najveće obaveze. Pored obaveza oni istovremeno imaju i najveće odgovornosti u odnosu na sve poslove koji se odnose na zaštitu spomenika NOR-a.

Takav položaj zavoda je naročito podvučen na savjetovanju 1957. godine. Većina poslova takve naravi spada u direktnu nadležnost i obavezu zavoda, za dobar dio poslova zavodi su pozvani da organiziraju saradnju, pomoć i koordinaciju drugih faktora, dok za ostali dio poslova, koje samostalno obavljaju drugi faktori, zavodi su dužni da vode nadzor u stručnom pogledu i u tome smislu, u krajnjoj liniji, i za njih snose odgovornost. Za obavljanje svih tih funkcija zavodi se moraju osposobiti. U tu svrhu je više puta, kao i na pomenutom savjetovanju, istaknuta potreba jačanja zavoda. A određujući faktor u tome pogledu jest stručni kadar.

Osvrnimo se časak na organizaciju zavoda u odnosu na ovaj sektor rada.

U Zavodu Slovenije je još od 1948. g. postojao referat za spomenike NOR-a, na kome su bila zaposlena 2 stručnjaka, a 1955. g. su poslovi evidencije i topografije preneseni u Muzej NR, dok su konzervatorski i restauratorski poslovi ostali u Zavodu. Danas u Muzeju na tim poslovima rade 3 stručnjaka, a u Zavodu 1. Obilježavanje istorijskih mjesta i podizanje novih spomenika se uglavnom sprovodi putem komisije Glavnog odbora boraca. U svemu je potpuno obezbijeđena saradnja i koordinacija.

U Zavodu BiH od 1954. g. postoji referat za spomenike NOR-a, na kojemu je sa prekidima do 1956. g. radio 1 referent — istoričar. Od 1956. g. postavljena su 2 stalna referenta — istoričara, koja su i danas na tome poslu.

U Republičkom zavodu Srbije postoji poseban referat za ovu vrstu spomenika sa 1 referentom — istoričarem od 1958. g. Pored toga, u Zavodu Kosmeta je od 1957. g. kreirano jedno posebno mjesto za spomenike NOR-a i postavljen referent.

U Konzervatorskom zavodu Hrvatske organizacija poslova nije postavljena po istorijskim epo-

hama ili vrstama spomenika, nego po teritorijama, tako da poslove oko spomenika NOR-a vrše istoričari umjetnosti, uz ostale svoje poslove. Čini mi se da nisu sasvim zadovoljni postojećim slanjem i da osjećaju potrebu korekcije svoje organizacije, u smislu angažovanja čistih istoričara, i to samo na poslovima zaštite ove vrste spomenika. U zavodima u Splitu i na Rijeci je ista organizacija poslovanja kao i u Zagrebu. Na Rijeci također osjećaju potrebu posebnog referenta.

Zavod Crne Gore nema posebno sistematizovanog radnog mjesta za spomenike NOB-e, čiju potrebu osjećaju, iako i sa ovakvom organizacijom vrše poslove evidentiranja spomenika još od 1952. g.

Zavod Makedonije nije dao nikakve podatke o svojoj organizaciji. Pretpostavljam da nema referenta za spomenike NOR-a.

Nije poznato kako u tome pogledu stoje ostali zavodi, Zavod za AP Vojvodinu i drugi, novoformirani u srezovima, gradovima i opštinama, ali pretpostavljam da nijedan od njih nema posebnog referenta za spomenike NOR-a.

Ovakvo stanje organizacije i stručnog kadra sigurno nas ne zadovoljava, zbog čega bismo morali preduzeti potrebne mjere da se ono popravi i postavi tako da odgovara našim naraslim potrebama. Ja ne mislim da organizacija poslova na zaštiti spomenika NOR-a mora da bude po jednom šablonu u svim republikama i u svim zavodima. Ne bi trebalo da nas smeta npr. što su glavni poslovi u Sloveniji koncentrisani u Muzeju NR umjesto u Zavodu, iako bi, u smislu ranije iznesenog mišljenja većine, po pravilu trebalo da bude u Zavodu, ako su Slovenci time zadovoljni i ako postižu zadovoljavajuće rezultate. Važno je to da se kod nadležnih izborimo za ostvarenje posebnog referata, odnosno mjesta u sistematizaciji, da za popunu toga mjesta, odnosno tih mjesta (ako ih je više), osiguramo finansijska sredstva i onda da ih popunimo odgovarajućim stručnjacima. Čini se da za te poslove više odgovaraju istoričari nego drugi stručnjaci, pod uslovom da je za izvjesne poslove osigurana saradnja ostalih stručnjaka u zavodu (arhitekata, istoričara umjetnosti, itd.).

EVIDENCIJA I DOKUMENTACIJA SPOMENIKA NOR-A

Osnovni i temeljni posao na čitavom području zaštite spomenika NOR-a neosporno je evidencija

spomeničkog fonda, od čega ovise sve druge naše aktivnosti. To je naglašeno više puta, a posebno

na savjetovanju 1957. godine. Evidencija je organski vezana sa konzervatorskom dokumentacijom, koja je, opet osnov za sve intervencije na spomenicima. To sve predstavlja obimne i dugotrajne poslove koji imaju svoje faze. Prva faza bi se mogla zvati *inventarizacija objekata i predmeta* za koje se osnovano može pretpostaviti da imaju spomenička svojstva. Opšti i osnovni podaci, koji se najlakše mogu prikupiti na terenu, putem organizovanih ekipa, uplovljavaju drugu fazu rada na evidenciji — studij svakog pojedinog objekta i *odabiranje onih koji imaju spomenička svojstva* radi upisivanja u registar. S tim je usko povezana tako zvana *stručna evidencija*, koja se, po mome mišljenju, sastoji u tome da prikupljene podatke kompletiramo i naučno provjerimo i da svaki spomenik do kraja atribuiramo i valoriziramo. Dalji naš rad nužno prelazi na ustanovljavanje stanja spomenika i na tako zvanu *dokumentaciju*, na kojoj se zasnivaju i kojom se opravdavaju stručne konzervatorske intervencije.

Na poslovima evidencije se u nekim republikama dosada već dosta uradilo:

U Sloveniji su prve faze evidencije povezane sa prikupljanjem topografske grade i sa izradom topografskih karata. Poslovi su prilično široko zasnovani, pa inventarizacija čitavog područja još nije dovršena. Inače je dosada inventarizirano ukupno 7.731 objekt, koji su svi uneseni u trovrstu kartoteku. Od toga broja su izdvojena i zaštićena kao najvrednija 23 spomenika. Sa registrovanjem se još nije počelo zato što se čekalo na nove zakonske propise, koji su upravo ovih dana doneseni.

U Bosni i Hercegovini su anketom, koja je trajala više od 2 godine, uz učešće organizacija Saveza boraca NOR-a i organa za prosvjetu i kulturu narodnih odbora opština i srezova, dobijeni osnovni podaci za 3.629 nepokretnih objekata. Posebna republička stručna komisija je, kompletirajući i provjeravajući na taj način prikupljene materijale, izdvojila 124 najznačajnija objekta, koji su predloženi za zaštitu. Za ova 124 spomenika je potom izvršena i putpuna stručna evidencija. Upravo je sada obavljena priprema da se počne sa njihovim upisivanjem u registar po propisima novog Zakona i posebnog pravilnika o registrovanju. Eventualno registrovanje ostalih spomenika NR obavice se zajedno sa predstojećim registrovanjem i svih drugih spomenika kulture.

Na svom području Zavod Hrvatske u Zagrebu ima evidenciju za 35 autentičnih spomenika NOR-a. (Prema naknadnom usmenom izvještaju ovaj Zavod ima evidenciju za mnogo veći broj autentičnih spomenika). On očekuje da će sa uspostavljanjem centralnog registra, čemu se već pristupilo, dobiti podatke o ostalim spomenicima NOR-a, odnosno NR, i to sa čitavog teritorija republike. Inače, registrovanje je u ovoj republici organizovano tako da se vode registri po srezovima, i to posebno za pokretne a posebno

za nepokretne spomenike. U registre su već uneseni spomenici koji su dosada bili pod zaštitom. Zavod na Rijeci je organizovao inventariziranje objekata svoga područja, koje još traje, ali je pri kraju. Potpuno je inventarizirano područje Istre, odakle su se dobili podaci za 450 objekata, dok je sa područja sreza Rijeke dosada popisano 200 objekata. Ovaj zavod je zaštitio samo nekoliko objekata, i to onih na kojima se nešto radilo (koji su konzervirani), ili kojima je prijetila neka opasnost. Zavod za Dalmaciju nije cifarski iznio rezultate svoje evidencije, ali se vidi da na tim poslovima radi duže vremena i da za više od 200 nepokretnih spomenika ima kompletne podatke.

Ovdje nije unesen još jedan podatak koji sam naknadno dobio od Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru: Prema evidenciji organizacije Saveza boraca NOR-a, na području zadarskog sreza evidentiran je ukupno 71 nepokretan — uglavnom neobilježen — spomenik NOR-a.

U Zavodu Srbije se također duže vremena vršilo postepeno evidentiranje značajnijih nepokretnih spomenika i tim načinom došlo do zaštićivanja 51 takvog spomenika, od kojih najviše rodni kuća narodnih heroja. Inače, nemaju inventarisane sve objekte. Oblasni zavod u Prištini je iza 1957. godine počeo sa prikupljanjem osnovnih podataka o nepokretnim objektima i tako dosada inventarizirao 384 spomenika, uključujući tu i spomenike koji su iza oslobođenja podignuti. Od toga broja je izdvojio 9 najznačajnijih i stavio ih pod zaštitu. Prema izvještaju Zavoda grada Beograda vidi se da je na njegovoj teritoriji inventarizirano 25 zgrada koje su vezane za događaje iz NOR-a i 175 spomen-ploča i drugih spomenika koji su podignuti iza oslobođenja, ali još nije obavljena njihova valorizacija i izdvajanje onih koje bi trebalo upisati u registar. Inače, registrovanju po novim propisima u Srbiji se još nije pristupilo.

Na terenu Crne Gore, u vremenu od 1952. godine do danas, inventarizirano je 209 spomen-ploča i spomenika podignutih nakon oslobođenja. Zavod na Cetinju je početkom ove godine pristupio prikupljanju podataka za sve spomenike NOR-a, i to nešto obimnijih, kako bi oni poslužili i za registar po novim propisima i kao osnov za topografiju. Planirano je da se ti poslovi obave putem narodnih odbora i organizacije Saveza boraca, ali su se dosada tome odazvale samo neke komune, i to sa nepotpunim podacima. U ovoj republici namjeravaju da uvedu poseban registar za ovu vrstu spomenika, samo osjećaju da kod nadležnih ne postoji jednako gledanje šta sve treba upisivati u registar pa predlažu da se pitanje kriterija raspravi na saveznom planu.

Zavod Makedonije je jednom kampanjom 1956. godine, na zahtjev Glavnog odbora Saveza boraca te republike i za organizaciju Saveza boraca, izvršio inventarizaciju 259 spomen-ploča, spomen-česama i spomen-kosturnica. Iz primlje-

nog izvještaja nije vidljivo da su se bavili daljom evidencijom i drugim spomenicima, a nije poznato da li su tamo već počele pripreme za registrovanje.

Iz primljenih izvještaja po republikama ne može se znati koliko je i kakvih spomenika NOR-a dosada inventarizirano i evidentirano u našoj zemlji. Brojno stanje toga fonda se bolje vidi iz podataka koje su organizacije Saveza boraca prikupile za IV kongres boračkih organizacija, koji je ove godine održan, iako ni ti podaci nisu potpuni. Prema tim podacima, koji su izneseni u glavnom referatu Kongresa i koji su saopšteni u štampanim materijalima neposredno pred Kongres, dotle obavljenim popisom obuhvaćeno je ukupno 14.402 spomenika i spomen-objekta. Taj broj po republičkim područjima izgleda ovako: Slovenija — 4.035 (nedavno dobijeni podaci od Zavoda iz Ljubljane već spominju broj od 7.731 spomenik), Bosna i Hercegovina — 3.574 (prema izvještaju Zavoda — 3.629), Hrvatska — 2 940, Srbija — 2.866, Crna Gora — 712 i Makedonija — 275 (prema izvještaju Zavoda — 259). Po vrstama spomenika taj broj izgleda ovako: radionica oružja — 133, bolničkih objekata — 443, ratnih štamparija — 356, sjedišta štabova i drugih rukovodećih organa iz NOR-a — 1.411, kuća narodnih heroja — 485, ratnih skloništa — 671, zgrada i drugih mjesta vezanih za okupatorske zločine — 803, uređenih partizanskih grobalja — 1.145, podignutih kosturnica i mauzoleja — 1.204, postavljenih spomen-ploča — oko 5:000, spomen-česama — 211, spomen-zgrada — 20, bista istaknutih boraca — 318, podignutih piramida, obeliska i figuralno-arhitektonskih spomenika — 1.130, uređenih spomen-parkova — 4, spomenika iz revolucionarnog radničkog pokreta — 184 i ostalih spomenika — 804.

Mi se upravo nalazimo pred početkom vrlo važnih poslova oko registrovanja svih spomenika, s jedinom razlikom što je Zavod Hrvatske već registrovao ranije zaštićene spomenike i u tome pogledu ide nešto ispred ostalih zavoda. Mislim da je upravo sada najpotrebnije da se dogovorimo kako o kriterijumu, tako isto i o samoj organizaciji izvođenja poslova. Mi u Bosni i Hercegovini ne mislimo da bi trebalo centralni registar voditi odvojeno za svaki srez, jer bi to, zato što smo se odlučili za knjigu, a ne za registar u formi kartona, tražilo više knjiga (za svaki srez po dvije, jer se vodi zasebna knjiga za pokretne a zasebna za nepokretne spomenike), a i eventualne promjene političko-teritorijalnih granica bile bi smetnja u radu. A što se tiče samih spomenika NOR-a, mislim da nikako ne dolazi u obzir poseban registar jer bi to, pored ostaloga, bilo priлично nasilno izdvajanje tih spomenika od ostalih istorijskih i kulturnih spomenika. Mi smo se odlučili da dosada zaštićene spomenike NOR-a smatramo kao svršen posao i ne zamećemo proceduru za njihovo registrovanje od početka (pri-

javljanje, komisijsko proučavanje, itd.), nego da samo podatke o njima prilagodimo prema Pravilniku o registrovanju i upišemo ih, jer obavljena procedura oko njihovog zaštićivanja, naročito kriterij, potpuno zadovoljava naše nove potrebe. Jedino bih ovdje, više kao pitanje, istakao stvar kriterija u odnosu na kategorizaciju spomenika, jer smo na dosadašnjim savjetovanjima usvojili i podjelu spomenika po kategorijama — koje spomenike treba smatrati prvom, koje drugom, a koje trećom kategorijom? Bilo bi vrlo korisno ako na današnjem skupu budemo mogli nešto određenijega reći. Ja mislim da bi u najvišu kategoriju mogli da dođu oni spomenici koji imaju opštejugoslavenski značaj, u drugu oni koji imaju republički, dok bi treća kategorija obuhvatila spomenike značaja užeg teritorija. Spomenici prve kategorije bi, po mome mišljenju, dolazili u obzir da se po Međunarodnoj konvenciji unesu u registar spomenika pri OUN, koji uživaju zaštitu u slučaju rata. Što se tiče same organizacije poslova registrovanja, s obzirom da su oni obimni, a da ne raspolažemo potrebnim kadrom, trebalo bi ih što ravnomjernije planirati, obrađujući u prvoj etapi samo područje izvjesnog broja komuna, zatim preći na drugu skupinu komuna itd., kako je to već uradila Hrvatska. Poseban aranžman u tome pogledu trebalo bi napraviti sa muzejima, arhivima i drugim ustanovama za obavljanje poslova registrovanja spomeničkog materijala koji se nalazi u njihovom posjedu. Samo takvom organizacijom ćemo, držim, pravilno rasporediti i iskoristiti oskudne raspoložive kadrovske snage i na taj način obaviti zaista obiman i ne lak posao koji nas čeka.

Na ovome mjestu bi trebalo još jedno pitanje raspraviti i zauzeti određen i jedinstven stav. Da li bi partizanska groblja, spomen-kosturnice, zatim spomen-ploče, spomen-česme, spomen-bolnice spomen-vrtove, a onda i spomen-biste, skulpturalne i arhitektonske spomenike, koji su podignuti da evociraju događaje iz NOR-a, trebalo registrovati u smislu propisa Zakona o zaštiti spomenika kulture ili ne? Meni se čini da partizanska groblja i groblja žrtava fašističkog terora (pogotovo veća, kao što je npr. ono na Garavici kod Bihaća, gdje je sahranjeno preko 8.000 takvih žrtava), pa i pojedinačni grobovi partizanskih rukovodilaca (npr. narodnih heroja), bilo da su »in situ« ili da su preneseni i pohranjeni u spomen-kosturnice, bez sumnje, spadaju u spomenike NOR-a, koje bi trebalo upisivati u registar, dok bi se o drugoj vrsti spomenika, nastalih nakon oslobođenja, moglo diskutovati, odnosno oni bi se mogli i drugačije tretirati. Ne želeći da prejudiciram tu diskusiju, slobodan sam izraziti svoje lično mišljenje i u odnosu na takve spomenike: Skulpture ili arhitekture, kao javne spomenike, koje evociraju krupnije događaje iz NOR-a, i uz to imaju visoku umjetničku vrijednost, kao što je npr. spomenik — mauzolej Augustinčića i grupe

saradnika na Šehitlucima kod Banjaluke, ja bih tretirao kao objekte koji imaju sva svojstva spomenika kulture NR-e i upisao bih ih u registar, dok ostale skulpture i arhitekture, zatim spomenbiste, a onda i spomen-česme, spomen-bolnice, spomen-vrtove i slično ne bih zasada tako tretirao. A što se spomen-ploča tiče, kao najbrojnijih novih spomenika koji su nastali iza oslobođenja, one bi došle u obzir za registrovanje samo kao element nekog postojećeg nepokretnog spomenika NR-e, ukoliko su na takve objekte one postavljene; inače, same za sebe zasada ne bi došle u obzir za registrovanje po Zakonu o zaštiti spomenika kulture. Evidenciju o spomen-pločama, kao i svim drugim spomenicima koji su podignuti iza oslobođenja, trebalo bi prvenstveno voditi kod organizacije Saveza boraca, gdje je ona i po sadašnjoj praksi bila koncentrisana.

Na konzervatorskoj dokumentaciji ne bih htio dugo da se zadržavam. Naprijed sam već naveo da smatram kako je to logičan nastavak rada na stručnoj evidenciji, upravo, to je viša faza koja nužno dolazi nakon kompletiranja podataka stručne evidencije i služi kao osnova za preduzimanje svih mjera zaštite, počev od onih administrati-

vnih i upravnih do sasvim usko-stručnih konzervatorskih. Naravno, ta dokumentacija se i dalje nastavlja u procesu primjene tih samih mjera kao stručno-naučno objašnjenje onoga što i kako preduzimamo. Naša stručna konzervatorska dokumentacija se izražava u raznim vidovima: u dosijeima, elaboratima, kartonima sa podacima u određenim rubrikama, u fotosnimcima i tehničkim snimcima, koji su sistematski povezani za kartone i druge dokumente da se lako snalazimo, itd. Nije mi poznato kako je u kojem zavodu organizovana i vođena konzervatorska dokumentacija, ali po situaciji u Bosni i Hercegovini pretpostavljam da ima mnogo razloga preduzimanju mjera da se dokumentacija unaprijedi, sistematskije postavi i kompletnije vodi, kako bi odražavala naše težnje da svoj rad u tome pogledu modernizujemo i podignemo na veću visinu. Ja bih ovdje još jedino htio da istaknem to da smo se mi konzervatori prošle godine na savjetovanju u Dubrovniku i na kasnijim sastancima u vezi s tim savjetovanjem definitivno dogovorili kako da ubuduće organizujemo i vodimo naše evidencije i dokumentacije. To je naša moralna obaveza koju bi mi i ovdje, u odnosu na spomenike NOR-, trebali još jedanput da prihvatimo.

KONZERVACIJA, RESTAURACIJA I REKONSTRUKCIJA SPOMENIKA NOR-A

Inventariziranje, evidentiranje i pribavljanje dokumentacije o našim spomenicima predstavljaju oblike izvjesne zaštite tih spomenika, ali stvarna i neposredna zaštita nastupa onda kada mi opravljamo spomenik, kada ga konsolidujemo i osposobljavamo za život i njegovu funkciju koju smo mu namijenili. Takve oblike naših intervencija mi nazivamo konzerviranjem i restauriranjem spomenika. Tim intervencijama pristupamo kada smo spomenik proučili, utvrdili njegovo stanje, kada smo izradili potrebne stručne elaborate — investicione programe sa projektima i, naravno, kada za takve zahvate osiguramo finansijska sredstva. I rekonstrukciju čitavog objekta ubrajamo u ovakve vrste stručnih intervencija. Na ovim pitanjima mi se nismo dugo zadržali na prošlom savjetovanju. Rekli smo da je dosada u našoj nauci prevladavao princip konzervacije, kada postavljamo pitanje da li konzervirati ili restaurirati, ali i da restauraciji ove vrste spomenika možemo mnogo slobodnije pristupiti nego u slučajevima kada se radi o čisto umjetničkim spomenicima. A što se tiče rekonstrukcije, iako je to oblik za koji konzervatori u principu nisu mnogo zainteresovani, rekli smo da on na sektoru spomenika NOR-a može doći u obzir; naravno, tamo gdje imamo punu dokumentaciju i gdje postoje i drugi razlozi za rekonstrukciju. Mislim da se u odnosu na ovakvo tretiranje ovih pitanja dosada nije ništa izmijenilo. Međutim, činjenica je da smo mi

općenito malo pristupali svim ovim oblicima neposrednih intervencija, najviše s razloga što za njih nismo imali dovoljno finansijskih sredstava. Gdje je bilo više razumijevanja nadležnih, tamo je bilo i više takvih zahvata. Da vidimo kako otprilike stojimo u tome pogledu:

NR Slovenija je nesrazmjerno najviše u tome pogledu postigla. Na njenom području su od oslobođenja do danas potpuno ili djelomično rekonstruisani ovi objekti: Baza 20 (sa 25 objekata), Bolnica Jelendol (8 objekata), Zgornji Hrastnik (7 objekata), Tiskarna Toneta Tomšiča u Ljubljani, Bolnica »Franja« kod Cerčna, Tiskarna »Slovenija« na Vojskem, Bolnica »Krvavice« u Iškrom Vintgarju, te 16 drugih raznovrsnih objekata.

Na području NR Hrvatske konzervirani ili restaurirani su ovi objekti: Stari grad u Ogulinu, ruševine crkve Sadilovac, brvnara Zbijeg, a u toku su etapni radovi na bolnici u Petrovoj gori, bolnici na Papuku i kuli Kamerlengo u Trogiru. Osim toga, konzervatori iz ove republike su sudjelovali pri konzerviranju zgrada-spomenika za memorijalne muzeje u Sisku, Vukovaru, Kumrovcu i Zagrebu.

Na teritoriji NR Srbije opravljena je bolnica u Prijepolju, zatim zgrada u Stolicama kod Krupnja, a onda je obavljeno i nekoliko manjih opravaka kuća narodnih heroja. Osim toga, uređen je bunar-sklonište u selu Vrelo na Kosovu i pristupilo se izradi elaborata za opravak i uređenje

koncentracionog logora u Nišu. (Iz Vojvodine nemamo podataka.)

Od važnijih zahvata u NR Bosni i Hercegovini možemo istaknuti rekonstrukciju manastirskog konaka u Šekovićima, kao spomenika NOR-a, konzervaciju i restauraciju neogotičkog dvorca u Ostrošcu, restauraciju Titovog vagona u Drvaru, rekonstrukciju nekoliko zgrada u Drvaru i nekoliko manjih opravaka drugih zgrada (Mušovića kuća u Mostaru, nekoliko kuća narodnih heroja i sl.).

U Crnoj Gori se ove godine pristupilo opravci zgrade u Kolašinu u kojoj je formirana Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Crne Gore. Nije poznato da li je ovdje bilo kakvih ranijih zahvata.

Iz izvještaja Makedonije ne vidi se da je tamo bilo kakvih konzervatorskih zahvata.

Iz ovoga pregleda, koji možda nije potpun, izlazi konstatacija da je dosada bilo relativno malo konzervatorskih zahvata. Najviše ih je bilo u Sloveniji, i to uglavnom rekonstrukcija, sa kojima su, s jedne strane, zadovoljni zato što ti objekti privlače brojne posjetioce, a s druge strane, nezadovoljni jer je održavanje tih objekata s obzirom na trošak materijal (drvo) vrlo skupo i skoro nemoguće. Mislim da se moramo izboriti za mnogo više finansijskih sredstava za ove svrhe i poučiti postignutim iskustvima Slovenije.

Po novim zakonskim propisima mi smo dužni da se, pored ostaloga, brinemo i za osposobljavanje spomenika u toj mjeri i u tome obliku da oni uspješno vrše svoju obrazovnu i vaspitnu funkciju. To znači da se naša aktivnost proteže i na preduzimanje mjera da se objekti urede za prezentiranje publici. Tako uređeni spomenici će po-

stati turistički faktori, donosiće izvjesne prihode i omogućiće ili olakšati svoju egzistenciju — održavanje i čuvanje. U vezi s ovim je sasvim razumljiva i također instruktivna aktivnost konzervatora Hrvatske u pravcu intervencija na zgradama koje su namijenjene memorijalnim muzejima. Međutim, nekada se u tome pogledu ide predaleko pa se vrše nedozvoljene adaptacije, ili se rekonstrukcijom svjesno stvara sasvim drugačiji objekt. Takvih slučajeva je bilo npr. u Bosni kod rekonstrukcije zgrada u Drvaru i kod restauracije zgrade II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, a vjerujem da je takvih postupaka bilo i u drugim republikama. Takve greške su obično posljedica akcija nekog drugog interesenta u kojima nije ostvarena saradnja i koordinacija sa stručnjacima nadležne konzervatorske ustanove. Nisu svi arhitekti istovremeno i stručnjaci za konzervatorske zahvate. Poželjne su i dobrodošle inicijative drugih ustanova i organizacija, ali u njih moramo unijeti više reda i pravilnosti da izbjegnemo sve nepotrebne greške. Kod svih ovih zahvata moramo uvijek izbjegavati improvizacije i boriti se za punu dokumentaciju kako kod pristupanja poslovima tako i u toku samih poslova.

Mi smo isto tako zainteresovani za uspješno rješavanje problema zaštite spomenika u slučaju rata, tim prije što je naša zemlja pristupila Međunarodnoj konvenciji o zaštiti spomenika u slučaju rata i ima izvjesne svoje obaveze u tom pogledu. Obaviješteni smo da se već preduzimaju neke mjere u tome pravcu. Tu je više zainteresovanih faktora i poslovi traže dosta truda i finansijskih sredstava. Pomoć konzervatora u svemu tome je neophodna i mi moramo biti spremni da se u tome pogledu i angažujemo.

PROBLEM FINANSIRANJA ZAŠTITE SPOMENIKA NOR-A

Kada govorimo o problemu praktičnih konzervatorskih zahvata onda u prvi plan najčešće ističemo teškoće sa finansijskim sredstvima. Pošto je za očuvanje i uređenje ove vrste naših spomenika veoma zainteresovana organizacija Saveza boraca NOR-a, to se, nema sumnje, njeno djelovanje osjeća i u rješavanju pitanja obezbjeđenja finansijskih sredstava za te radove. U Sloveniji je npr. Savez boraca osigurao sredstva za brojne radove, a kod nekih zahvata je participirao. I u Hrvatskoj je takva situacija. U Bosni i Hercegovini su sredstva dobijana podrškom Saveza boraca kod mjerodavnih faktora. Izgleda da su i zavodi u Srbiji imali takvu podršku, a da je održavanje spomenika u Makedoniji bila isključivo briga Saveza boraca. Osnivanjem republičkih fondova za kulturne djelatnosti ukazala se nova mogućnost finansiranja naših zahvata. Već su Srbija i Hrvatska uspjele da se koriste tim izvorom. Opšti je stav da veći dio finansij-

skih obaveza pada na narodne odbore, najviše na komune, što je u skladu sa kompetencijama i nadležnostima koje imaju komune. Ali rijetki su narodni odbori koji u svojim društvenim planovima i budžetima osiguravaju neka sredstva, i to vrlo malena, pa je i dalje ostala akutna potreba finansiranja iz centra republike, bilo iz redovnih kredita koje prima zavod, bilo iz republičkih investicija koje se kao dotacije daju Savjetu za kulturu ili neposredno zavodu, strogo namjenski za konkretne objekte. U Bosni i Hercegovini se osnovna i glavna sredstva dobijaju kao posebne investicione dotacije na osnovu elaborata — investicionog programa, prethodno prihvaćenog na specijalnoj republičkoj komisiji, koja ima zadatak da program ocijeni ne samo sa stručne, građevinske, strane nego i da daje ocjenu o društvenoj opravdanosti investiranja traženih sredstava. U zadnje vrijeme se davanje tih sredstava uslovljava obaveznom participacijom narodnih odbora na

čijem se terenu nalaze konkretni spomenici. Tako se onda udruženim sredstvima, u organizaciji samoga zavoda, neposredno ili putem režijskog odbora, koji se formira prema postojećim propisima, radovi organizovano izvode pod neposrednim nadzorom zavoda. I eventualno dobijanje sredstava iz republičkog ili saveznog fonda za kulturne djelatnosti u zadnje vrijeme se također uslovljava participacijom narodnih odbora ili nekog drugog interesenta. Samo, obavezno pretходно izrađivanje i revidiranje investicionih programa pretstavlja i jednu ozbiljnu teškoću. Budući da se naši elaborati tretiraju isto kao i drugi elaborati — programi, idejni i izvedbeni projekti za građevinske objekte, po propisima o građevinarstvu, to projekat mora raditi projektantsko preduzeće, odnosno ovlašteni projektant u ime preduzeća, ili ga barem oni moraju formalno potpisati makar da je taj program i projekat izrađen u zavodu za zaštitu spomenika kulture. A takva usluga preduzeća je veoma skupa jer ono zaračunava svoj faktor zarade. Pa i kada bismo imali toliko novaca da skupo plaćamo projekte kod takvih preduzeća, opet bi naši arhitekti-konzervatori morali na njima da rade, s obzirom na okolnost da obično preduzeća nemaju stručnjake za naše potrebe. Dovodimo se ponekad u sasvim nezgodnu situaciju da naš stručnjak radi program kao honorarni saradnik projektne organizacije i da nam samo za potpis i štambilj ta organizacija diže pare koje ona nije zaslužila a koje mi teško namičemo. Mislim da nije pravilno da se naši konzervatorski i restauratorski radovi, zato što su oni specifični i imaju više karakter opravljanja i održavanja, a ne građenja objekta, pogotovo ne građenja u običnom smislu riječi (to nije izgradnja jedne stambene kuće), uopšte podvrgavaju propisima o građevinarstvu, nego bi ih kao specifične trebalo izuzeti od toga. Zatim, ne vidim ni sasvim opravdanog razloga da naši programi idu na ocjenu republičkoj revizionoj komisiji pored ostaloga i zato što u njoj nema ni jednog konzervatorskog stručnjaka i što ti ljudi ocjenjuju stvar po običnim građevinskim normama, dok se većina naših radova ne može tako normirati. Osim toga, naši programi najprije prolaze kroz savjet za kulturu, pa mislim da nije nužan još jedan, i to uži, filter sa aspekta ocjene društvene opravdanosti predloženog programa. Ako bi već trebalo da neko republičko tijelo ocjenjuje sve takve elaborate, onda mi se čini najlogičnijim da se takva stručna komisija formira pri

republičkom zavodu, pa makar je postavio Savjet za kulturu. Nadalje, nelogično je da arhitek-konzervator, koji je ne samo arhitekt nego još i specijalista za konzervaciju, nema legitimacije da potpisuje elaborate o konzervaciji, nego da mu to čini arhitekt koji nije konzervator. Sve skupa predstavlja kompleks pitanja koja bi u interesu same stvari trebalo energično zahvatiti i što prije riješiti, pogotovo ako je takva situacija i u drugim republikama. Držim da bi najbolje bilo formirati jednu komisiju koja bi čitavu stvar uzela u razmatranje i dokumentovano je obradila kako bismo kod nadležnih sa potpunim pravom mogli tražiti izmjenu odnosa i tretmana.

U sklopu čitavog problema finansiranja pojavljuju se i druge teškoće. Jedna od njih odnosi na održavanje spomenika NOR-a koji su u privatnom vlasništvu, kao što su npr. kuće narodnih heroja ili neke druge zgrade koje se koriste u privatne svrhe. Teškoća se sastoji u tome što vlasnici ili korisnici takvih objekata redovno traže da im država popravlja objekat, ili bez odobrenja nadležnog organa zaštite, na svoju ruku, popravljaju zgrade, daju im razne namjene, pa čak i ruše zgrade kada ih ne mogu ili ne žele dalje opravlјati. Takvih pojava ima npr. u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Srećom, to nije tako česta pojava. Mislim da ovdje vrijedi stav koji smo zauzeli i kod svih drugih spomenika kulture, koji, uostalom, proizlazi iz zakonskih propisa: korisnik objekta je obavezan da taj objekat i održava. U slučaju da vlasnik ili korisnik zaista nema mogućnosti da obavi opravak dužan je zavod preuzeti potrebne korake da se sredstva stvore na drugoj strani. U nastojanju da se ova teškoća ublaži, pojedine republike su donijele i posebne propise po kojima se vlasnicima i korisnicima zaštićenih objekata može dati finansijska pomoć u visini njihovih poreskih obaveza. Tako je ovih dana Izvršno vijeće BiH donijelo Uredbu o uslovima i načinu korišćenja dotacije u vidu oslobođenja od plaćanja poreza na dohodak poreskim obveznicima koji upotrebljavaju prihode za održavanje spomenika kulture. Ovaj porez se ne odnosi samo na dohodak od zgrade koja je zaštićena nego i na dohodak od poljoprivrede, zatim od ostalih zgrada, od samostalnih zanimanja i od ostale imovine. Vjerujem da će ova mjera značiti zaista poboljšanje situacije održavanja spomenika NOR-a koji su u privatnom vlasništvu, a takvih ima relativno dosta.

PROBLEM ZAŠTITE ARHIVALIJA I DOKUMENATA OD PAPIRA

U fondu pokretnih spomenika najveći broj pripada dokumentima koji su zbog svoje osjetljive materije izloženi propadanju, a mnogo ih je već propalo. To su fotografije i svi dokumenti od papira. O problemu zaštite ove vrste materijala mi

smo i na prošlom savjetovanju govorili. *Konstatovano je vrlo teško stanje i zaključeno da se o tome upoznaju nadležni organi vlasti te da se hitno radi na osposoblјavanju kadra i radionica koje bi sistematski preuzimale poslove na konzer-*

viranja ovoga materijala. Dobro bi bilo da sada vidimo šta je u tome pogledu preduzeto i kakve smo rezultate postigli. Ja nisam imao nužne elemente da utvrdim to stanje, ali prema onome što mi je poznato mislim, da se vrlo malo postiglo i da se i sada isti problem postavlja u svoj svojoj oštrini. On je istaknut i na IV kongresu Saveza boračkih organizacija, u julu o. g. U Bosni je, npr. u tome pogledu stanje skoro kao i ranije. Slovenci su još prije glavnu pažnju posvetili osposobljavanju centralne radionice i laboratorije pri Muzeju NR u Ljubljani i uspjeli su da hemičara u tu svrhu specijaliziraju u Rimu. Neki arhivi koji su nabavili laminatore i osposobili se za izvjesne poslove konzerviranja toliko su pretrpani svojim arhivalijama, koje su jedva čekale na intervenciju, da se ne mogu angažovati još i na našim zadacima. Muzej revolucije naroda Jugoslavije, koji je još u formiranju, uočio je svu težinu toga problema i, kako mi se čini, pokušava da stvori savremeno opremljenu radionicu. Mislim da ne bi trebalo ostavljati da se ovaj pro-

blem rješava sam po sebi, razdrobljeno i usitnjeno, tj. da ga rješava za sebe svaka ustanova koja raspolaže takvim materijalima, u okvirima svojih mogućnosti, nego da se on sagleda u cjelini i zatim preduzmu mjere za njegovo plansko rješavanje. Nije moguće ni u centrima republika stvoriti moderne radionice i laboratorije, sa svim potrebnim stručnjacima za takve poslove, jer je to skupo i traži dugo vremena, dok nam materijal strahovito brzo propada, nego se treba orijentirati na razvijanje postojećih radionica i na stvaranje barem jedne centralne-jugoslavenske, možda baš pri Muzeju revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu. Za rješavanje ovoga problema trebalo bi, po mome mišljenju, sazvati posebno savjetovanje, kojemu bi prethodilo potpuno upoznavanje fonda, zatim stanja radionica, kadra i barem približnih potreba i naših mogućnosti. Svrha mi je bila da se ovaj problem ponovno istakne, da se na njega skrene pažnja svih koji su dužni da se zabrinu i da se eventualno prihvati misao o posebnom savjetovanju.

POPULARIZACIJA SPOMENIKA NOR-A

Naprijed smo napomenuli naše obaveze u odnosu na uređenje spomenika da bi oni, kao javni objekti, bili pristupačni publici. Ovi spomenici su sami po sebi vrlo snažni faktori obrazovanja, vaspitanja i njegovanja tradicija NOR-a kod naših građana, a posebno korisno mogu poslužiti u razvijanju socijalističkog patriotizma kod naše mlade generacije. Zato je preporučljivo iskorištavanje svih mjera koje se mogu preduzeti za njihovo popularisanje i opravdano je svako ulaganje finansijskih sredstava da se oni uredi i osposobe za posjećivanje i razgledanje. Na žalost, moramo priznati da smo u tome pogledu pokazali vrlo malo aktivnosti. Šta smo preduzeli da obavijestimo javnost kakvi se i gdje sve nalaze spomenici? Skoro da uopšte ne postoje ikakve oznake na samim spomenicima, kao ni oznake na saobraćajnicama koje bi putnicima skrenule pažnju i pomoću kojih bi ovi lakše pronašli spomenike, ne postoje ni živi niti pisani vodiči, ne postoje monografije, brošure niti kakva druga štampa. Ako razvijemo neki turistički prospekt, rijetko ćemo gdje vidjeti fotografiju ili tekst spomenika NOR-a. Čak sam kao konsultant pri izradi jednog takvog prospekta bio svjedok gdje je, na prijedlog da se u prospekt unese i neki od spomenika NOR-a, jedan turistički aktivista izjavio da to nema smisla s obzirom na to da je prospekt prvenstveno namijenjen inostranim turistima. Možda ima još negdje ovako nakaradnih gledanja, koja bismo energično morali likvidirati.

U nastojanju da se u ovom pogledu nešto više učini nego dosada, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, zajedno sa Turističkim savezom BiH i Direkcijom za puteve, pristupio je izradi i po-

stavljanju velikih limenih tabla na važnijim turističkim itinererima. Isto tako, na predlog Zavoda, a u zajednici sa Turističkim savezom, uskoro će se pristupiti štampanju jeftinih prospekata u vidu običnih letaka, sa potrebnim autentičnim tekstom, u velikom tiražu, koji će se dijeliti besplatno. U ovim programima su obuhvaćeni ne samo spomenici NOR-a nego i svi drugi spomenici kulture. Možda bi se takve ili slične mjere mogle preduzeti i u drugim krajevima, ukoliko se već negdje tome nije pristupilo.

Zaista se upadno malo u stručnoj štampi piše o spomenicima NOR-a i uopšte malo se tretira problematika njihovog čuvanja i korištenja. Mogli bismo na prste nabrojati sve publikacije i studije koje su o tome štampane. Pored nekoliko radova te vrste u Dalmaciji, zatim nekoliko slovenačkih radova, skoro da uopšte ništa drugo nemamo.

U Sloveniji praktikuju da prikupljenu građu o spomenicima NOR-a najprije na ciklostilu, u ograničenom broju primjeraka, publiciraju radi provjeravanja i dopunjavanja te građe od strane ustanova, organizacija i pojedinih ličnosti koje dolaze u obzir za takvu pomoć, a kada se to sve provjeri, onda namjeravaju da pristupe štampanju publikacija građe za pojedina područja. Ovaj način znatno doprinosi popularizaciji naših spomenika.

I topografske karte, na kojima radimo, biće važan doprinos na ovom sektoru naše djelatnosti.

U nekim republikama su stvorene institucije patronata za spomenike NOR-a. Tako je npr. rodna kuća Đure Đakovića u Slavanskom Brodu

postala briga velikog kombinata »Đuro Đaković« iz Slavonskog Broda, a objekat na Stolicama kod Krupnja, u kome je uređen memorijalni muzej, preuzeo je na čuvanje Rudnik Zajača. Po ugledu na ove primjere mogli bismo i u drugim mjestima postići slične rezultate. U odnosu na instituciju patronata, spomenici NOR-a relativno su u boljem položaju nego ostali spomenici kulture, zato što za njih postoji veći interes građana. Mnoga naša velika privredna preduzeća nose imena ista-

knutih boraca NOR-a, za čije djelovanje su obično vezani i objekti koje zaštićujemo kao spomenike NOR-a. Ta preduzeća imaju svoje fondove iz kojih mogu odvajati sredstva i za ovakve svrhe. Na taj način ne samo da osiguravamo održavanje spomenika nego i za brigu o njima angažujemo radne kolektive i njihove organe samoupravljanja, što na liniji popularizacije i pravilnog korištenja spomenika znači veoma mnogo.

RAD NA TOPOGRAFIJI SPOMENIKA NOR-A

Govoreći o evidenciji, a maločas o popularizaciji spomenika, ja sam spominjao naš rad na topografiji. Da bismo došli do topografskih grafičkih pregleda moramo imati podatke o svim spomenicima. Zato se uz inventarizaciju i evidenciju spomenika NOR-a pristupa širem i kompletnijem prikupljanju građe, zatim provjeravanju te građe, a onda i grafičkom prikazivanju svih tih spomenika na kartama. Ti poslovi su još uvijek u početnoj fazi, osim u Sloveniji gdje se u tome pogledu već prilično dosta učinilo. Tamo se već od 1956. godine, uglavnom snagama članova Saveza boraca i muzealaca, postepeno obuhvata i obrađuje područje po područje. Najprije je uzeta u rad Bela krajina, a zatim se akcija proširila na taj način što su se, po iskustvu stečenom na tome području, formirale ekipe i za druga područja. Ovako zamišljeni i planirani poslovi su vrlo obimni i oni, razumljivo, teku dosta sporo, ali su temeljiti i, za razliku od radova u drugim republikama, ovdje rad na topografiji znači istovremeno i rad na inventarizaciji i evidenciji. Centar svih poslova je u Muzeju NR u Ljubljani. U vezi s ovim radovima, dosada su izdata 2 sveska topografske građe na ciklostilu — Bela krajina i Poljanska dolina. Gradivo prvog sveska je već provjereno i dopunjeno, sada je u rukama istoričara i, kada ga ovi još dopune podacima iz arhiva i ostalog publiciranog naučnog materijala, pristupiće se definitivnom publiciranju ove građe. Finansiranja ovih poslova vrše se iz sredstava organizacija Saveza boraca, muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Topografske karte za ova dva područja su već izrađene.

Mislim da nam ovako organizovan, planski i strpljivi rad može kao primjer vrlo instruktivno poslužiti.

Nije mi poznato da je nešto slično preduzeto u drugim republikama, ali, iz izvještaja koje sam primio, ne bih rekao. Mogu samo još nešto da kažem o tome kako se radi u BiH. Poslije naše široke ankete za opšti popis, upravo za inventarizaciju, koju smo obavili 1956—1958. na čitavom području republike, mi smo pristupili prikupljanju topografske građe, i to najprije na području Kozare. U tu svrhu su bile sukcesivno obrazovane ekipe od istoričara i arhitekata ili tenhičara, a gdje je bilo moguće i fotografa, koji su posao obavljale po opštinama (8 opština). Prikupljeni su podaci od rukovodilaca, prvoboraca i najstarijih ljudi, crtali su se i snimali spomenici. Uporedo sa ovim, preko posebne ekipe stručnjaka, izvršeno je geodetsko snimanje najvažnijeg područja. Sada se upravo vrši provjeravanje i dopunjavanje prikupljene građe. Paralelno s tim, pristupilo se i područjima Sutjeske, zatim Grmeča i jednog dijela Hercegovine. I ovdje poslovi teku polagano, ali su temeljiti.

Na prošlom savjetovanju smo govorili i o simbolima-znakovima za obilježavanje pojedinih vrsta spomenika na topografskim kartama. Slovenci su već odabrali znakove i mi smo zaključili da se oni uzmu kao zajednički za čitavu zemlju, jer su dobro odabrani. Jedino je trebalo izvršiti manje korekcije i ovo dopuniti znacima za još neke dotle nepredviđene objekte. Taj nam je posao sve dosada ostao neizvršen.

Mislim da ćete se svi složiti sa konstatacijom da je rad na topografiji spomenika NOR-a veoma potreban i koristan, zatim da smo ga svi prihvatili kao jedan od zadataka koji će više godina zauzimati važno mjesto u našim planovima rada.

PARTIZANSKA GROBLJA I GROBLJA ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA

Dosljedno onome što sam već ranije nešto rekao o partizanskim grobljima i grobljima žrtava fašističkog terora, nedvojbeno je da ona spadaju u spomenike NOR-a već po tome što su nastala u periodu NOR-a. Pored toga, ona sama po sebi

imaju veliki dokumentarni značaj. Nužnost tačne evidencije, uređenje i čuvanje ovih spomenika mislim da nije potrebno objašnjavati ovome skupu. Činjenica je, međutim, da je naš odnos prema ovim grobljima općenito bio slab i da je moralo

da prođe dugo vremena dok se stvarno pristupilo poslovima njihove zaštite. Nekoliko posljednjih godina je donijelo vidne rezultate u tome pogledu. Najveća zasluga da se stanje grobalja tako popravilo pripada organizacijama Saveza boraca, koje su na sebe preuzele najveće obaveze, iako postojeći zakonski propisi u tome pogledu najodgovornije zadatke postavljaju narodnim odborima.

I na ovome sektoru je bila neophodna evidencija i uvid u stanje ovih spomenika, čemu se najprije pristupilo u svim republikama. Paralelno s tim, na mnogo mjesta se pristupilo uređivanju i obilježavanju većih i značajnijih grobalja. Svi ti poslovi su išli linijom Saveza boraca NOR-a.

O stanju na sektoru zaštite ove vrste spomenika raspolazem vrlo oskudnim podacima.

Kao i u drugim tako i u ovim poslovima u Sloveniji je zadovoljavajuće stanje. Tamo je dosada uređeno 500 grobalja za koja postoji potpuna evidencija. Ostalo je još oko 10% grobalja koja čekaju na svoje uređenje.

U Bosni i Hercegovini je također obavljen dosta veliki posao u ovome pogledu. Staranjem Glavnog odbora Saveza boraca u toku 1960. g. izvedeno je organizovano evidentiranje i snimanje svih grobalja po prethodno utvrđenim kategorijama. Prema toj evidenciji, na području BiH ima ukupno 382 groblja (računajući u to i 60 kosturnica), od čega je trajno uređenih 93, privremeno uređenih 85, neuređenih 121, trajno uređenih kosturnica 49 i kosturnica koje su u radu 11. Ovome treba dodati i 23 jame u koje su bacane

žrtve fašističkog terora, koje su također trajno uređene. Među neuređena a veoma važna groblja spada dio Jasenovačkog logora na bosanskoj strani, gdje ima 120 grobnica sa 350.000 do 400.000 posmrtnih ostataka žrtava fašističkog terora. Radovi na uređenju grobalja se nastavljaju i broj uređenih grobalja se neprestano povećava. Finansijska sredstva u ovu svrhu se udružuju sa više strana, a znatan je prilog samih građana u tome pogledu.

Iz ostalih republika nemam podataka, ali iz materijala IV kongresa boračkih organizacija vidi se da je u čitavoj zemlji dosada uređeno 1.145 grobalja i podignuto 1.204 kosturnice i mauzoleja, što je vrlo impozantna cifra.

Način obilježavanja i uređivanja ove vrste spomenika bio je predmet diskusija na raznim skupovima i u štampi. Bilo je primjedaba na neka rješenja, ali se može reći da je obilježavanje i uređenje većine grobalja i kosturnica naročito u upoređenju sa obilježavanjem druge vrste spomenika, riješeno na prilično zadovoljavajući način. Znatan broj ih je, posebno u Sloveniji, vrlo uspješno uređen.

Organizacije Saveza boraca će insistirati na tome da se u čitavoj zemlji dođe do potpunih podataka o svim grobljima i da se široka akcija oko njihovog uređenja do kraja izvede. U tim poslovima je potrebna pomoć konzervatora i muzealaca. Svi zavodi za zaštitu bi morali imati evidenciju i dokumentaciju barem o onim grobljima koja će doći u obzir za upisivanje u registar spomenika NOR-a.

OBILJEŽAVANJE ISTORIJSKIH MJESTA I PODIZANJE SPOMENIKA U ČAST NOR-A

Obilježavanje mjesta i događaja iz NOR-a već godinama predstavlja ozbiljan zadatak organizacije Saveza boraca u svim republikama. Te akcije su, inače, sinteza napora mnogih ustanova, organizacija i pojedinih građana. S tim su usko povezane aktivnosti na podizanju raznovrsnih umjetničkih spomenika inspirisanih događajima iz NOR-a. U svim tim akcijama dosada su već postignuti vrlo veliki rezultati. Broj spomen-ploča, piramida, obeliska i drugih arhitektonskih rješenja, bista, figurativno-arhitektonskih spomenika, zatim spomen-česama, spomen-škola i drugih spomen-zgrada, te spomen-parkova i sl., prelazi već cifru od 9.000. O svakom od ovih vidova obilježavanja i podizanja spomenika imalo bi razloga i moglo bi se posebno diskutovati, ali je to materija koja bi više spadala u nadležnost savjetovanja nešto drugačijeg sastava. Predmet je, inače, duže vremena aktuelan i on se diskutuje u dnevnoj i stručnoj štampi, kao i na raznim skupovima aktivista organizacije Saveza boraca i stručnjaka — arhitekata, urbanista, skulptora i drugih. Teško bi bilo iz kompleksa pitanja izvući samo neka i staviti ih

na dnevni red ovoga savjetovanja. U svakom slučaju, to bi bilo samo dodirivanje tih pitanja, što za samu stvar ne bi značilo veliku korist. Nas bi ovdje prvenstveno interesovalo evidentiranje, registrovanje i čuvanje takvih objekata koji imaju svojstva spomenika kulture iz perioda socijalističke izgradnje naših naroda. Činjenica je da se evidencija skoro isključivo vodi u organizacijama Saveza boraca, što je razumljivo. Ali i muzeji i zavodi za zaštitu spomenika i prirode morali bi da ebezbijede evidenciju za izvjestan broj onih objekata koji će se selekcijom i valorizacijom izdvojiti iz tih 9.000 i upisati u registar spomenika kulture. Taj posao izbora trebalo bi prvenstveno obaviti na osnovu građe koja je prikupljena u Savezu boraca. U kategoriju spomenika koji će se upisivati u registar ući će, po mome mišljenju, relativno najviše arhitektonskih i skulpturalnih djela kao uspješnih umjetničkih kreacija.

U opštem nastojanju da se kod podizanja javnih i monumentalnih likovnih spomenika, inspirisanih motivima NOR-a i NR-e uopšte, izbjegniju dosadašnje raznovrsne greške (kod odabiranja ide-

je i utvrđivanja programa za umjetničko oblikovanje, pri izboru lokacije, kod žiriranja itd. i mi ovdje možemo dosta pomoći. U pravcu povezivanja i usklađivanja brojnih inicijativa za podizanje spomenika i nastojanja da se postigne maksimalni umjetnički kvalitet spomenika, republički odbori Saveza boraca su preduzimali više mjera — davali direktive i uputstva i propisivali pravilnike za rad organizacija. Zahvaljujući tim mjerama, zadnjih godina se postižu lijepi rezultati. Napominjem da je u BiH bio izrađen nacrt pravilnika o podizanju umjetničkih spomenika, ali je u zadnje vri-

jeme prevladalo mišljenje da bi umjesto toga pravilnika Glavnog odbora Saveza boraca trebalo da Izvršno vijeće BiH donese uredbu koja će regulisati podizanje svih vrsta javnih spomenika, ne samo onih koje evociraju događaje iz NOR-a i ne samo onih na čijoj realizaciji djeluju organizacije Saveza boraca. U vezi s tim, upravo se ovih dana radi na projektu takve uredbe. U čitavoj stvari je najvažnije to da se osigura princip javnog i anonimnog konkursa, što bez sumnje, ima svoje višestruke prednosti.

NEŠTO O NOVIM USLOVIMA NAŠEG RADA

Već sam naprijed naveo da su u vremenu od našeg prošlog savjetovanja do danas počeli da djeluju neki novi faktori koji direktno ili indirektno utiču na naše poslove. Prije svega, to su novi zakoni o zaštiti spomenika kulture i novi zakoni o zaštiti prirode, koji u znatnoj mjeri mijenjaju dosadašnje stanje u odnosu na karakter i zadatke službe zaštite spomenika kulture i prirode. U skladu sa našim opštim razvitkom, a posebno sa razvitkom organizacije narodne vlasti, i naša organizacija ide ka decentralizaciji i demokratizaciji. U tom pravcu već je stvoren niz novih ustanova u srezovima, gradovima i opštinama, a ta mreža se i dalje razgranjava. U vezi s tim, naglo je porasla i briga za stručnim kadrom, kako u pogledu usavršavanja postojećeg tako i u pogledu osiguranja novog, mladog kadra. U smislu odredaba novih zakona, već je u sve naše ustanove uvedeno društveno upravljanje, koje ranije nismo imali, a čije se pozitivno djelovanje već sasvim dobro osjeća. Na liniji uvođenja institucije društvenog upravljanja, zakoni omogućuju stvaranje odbora ili savjeta građana kojima bi se predali pojedini spomenici ili spomenički kompleksi na neposredno staranje i upravljanje, a predviđa se i mogućnost da izvjesne društvene organizacije, npr. organizacije Saveza boraca, ili turističke organizacije, također preuzmu poslove neposredne brige oko održavanja i korištenja nekog spomenika kulture ili objekta prirode. Kako vidimo, u ovome pogledu postoje dosta velike i povoljne mogućnosti, koje mi, iskreno rečeno, još dovoljno ne iskorištavamo.

U uskoj vezi sa društvenim upravljanjem je i jedan također novi faktor koji će imati snažnog uticaja na unapređenje svih naših poslova. To je primjena novih mjera finansiranja i nagrađivanja službenika u oblasti kulture i javnih službi, analogno mjerama koje se već primjenjuju u privredi. Sigurno je da će u tim novim uslovima svaki naš stručnjak, i radnik uopšte, biti mnogo više zainteresiran za ostvarenje većeg obima i boljeg kvaliteta svojih poslova, jer će to biti najuticajniji element novog, boljeg nagrađivanja, kao što je

sigurno i to da će čitav kolektiv poprimiti karakter jednog organa društvenog upravljanja, odnosno organa samoupravljanja, i prema tome, imati mnogo veći uticaj na sve akcije koje se budu planirale i poduzimale. Znači, u tim mjerama dobivamo jedan nov stimulatив za naš kvalitetniji rad.

Još jedan momenat htio bih da istaknem, koji je od ogromne važnosti kada govorimo o boljim uslovima našeg rada. Krajem prošle godine je Odbor za prosvjetu Savezne narodne skupštine na jednoj svojoj sjednici razmatrao stanje i probleme u oblasti zaštite spomenika kulture i, u vezi s tim, izradio zaključke, koje je, zajedno sa izvještajem, podnio Saveznom vijeću Savezne narodne skupštine. Savezno vijeće Savezne narodne skupštine je na svom zasjedanju u decembru 1960. g. taj izvještaj i zaključke prihvatilo i, nakon toga, to sve, kao svoje preporuke, početkom ove godine, dostavilo opštinskim i sreskim narodnim odborima, republičkim i savezним organima i ustanovama nadležnim za pitanja zaštite spomenika kulture te privrednim i društvenim organizacijama koje su zainteresirane za ovu oblast. Po mome mišljenju, ova okolnost da je Savezna skupština smatrala potrebnim da razmatra ova pitanja i da o svojim konstatacijama i stavovima obavijesti sve nadležne faktore u zemlji znači ne samo pridavanje važnosti i društvene opravdanosti poslovima kojima se bavimo, nego i potporu sa najvišeg mjesta da se naša služba još više afirmira i unapredi.

Ima i drugih novih objektivnih faktora koji bitno utiču na formiranje odnosa čitave društvene zajednice prema zaštiti spomenika NOR-a i NR-e o kojima ja ovdje ne govorim. Naročito bi bilo razloga da se istaknu novi uslovi u muzejskom i drugim sektorima ove naše široke oblasti na kojima se ja nisam mogao zadržavati. Međutim, smatram neophodnim da se napomene kako je IV kongres Saveza boraca NOR-a, odnosno svih boračkih organizacija NOR-a, također raspravljao pitanja zaštite spomenika NOR-a i obilježavanje istorijskih mjesta iz NOR-a, da je konstatovao

da su u tom pogledu u periodu između III i IV kongresa postignuti vidni rezultati koji se ogledaju u sve većem broju i sve boljem kvalitetu novopodignutih spomenika i obilježenih mjesta i u zaštiti spomenika koji su vezani za značajnije događaje i mjesta iz NOR-a. U odnosu na buduće, još složenije zadatke Kongres je, između ostalog, donio slijedeći zaključak: »I dalje nastaviti sa obilježavanjem značajnijih mjesta i zbivanja iz istorije NOR-a podizanjem umjetničkih spomenika, vodeći pri tom računa prije svega o mjeri i o kvalitetu. U tom cilju neophodno je posredno prethodno ispitati sve uslove i kroz najpogodnije forme javnog takmičenja angažovati stručnjake na izradi spomenika. Istovremeno, preko odgovarajućih ustanova, treba efikasnije nego dosada obezbijediti zaštitu spomenika. Završiti uređivanje pojedinačnih i zajedničkih grobova palih boraca i žrtava fašističkog terora i stalno voditi Brigu o njihovom čuvanju i obilježavanju.«

* * *

Kako vidite, pokušao sam da ovim referatom ukažem na ona pitanja koja u ovoj fazi našeg rada

traže naš odgovor i čekaju na svoje rješenje, jer naš dalji rad u znatnoj mjeri ovisi od toga kako se mi u odnosu na ta pitanja postavimo. Isto tako, pokušao sam da upozorim na naše najaktuelnije zadatke. Gdjegod mi je bilo moguće dao sam i mišljenje ili sugestije za rješenje tih pitanja odnosno za planiranje poslova, gledajući na sve to uglavnom iz aspekta Bosne i Hercegovine. Razumljivo, ovim nisu tretirana sva aktuelna pitanja, niti su ona koja su uzeta u obzir svestrano razmatrana. Referat je u tome pogledu zamišljen više kao uvod i podloga ovome savjetovanju.

S obzirom da u našim poslovima nema nekih nerješivih pitanja, zatim da smo već stekli bogato iskustvo a i rutinu u radu, kao i to da sada postoje općenito mnogo povoljniji objektivni uslovi našeg rada, mislim da je budući uspjeh na području zaštite spomenika NOR-a u najvećoj mjeri uslovljen našim dobro organizovanim, strpljivim i koordiniranim radom.

POPIS VRSTA SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I SPOMENIKA PODIGNutih IZA OSLOBODENJA U ČAST NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

I. *Nepokretni spomenici NOR-a*

1. Zgrade i drugi građevinski objekti vezani za krupnije događaje iz NOR-a.
2. Građevinski objekti u kojima su bila sjedišta vojnih štabova i političkih rukovodstava i objekti koji su vezani za njihove važnije akcije.
3. Teritorijalno određena mjesta na kojima su se zbili značajniji vojni i drugi događaji iz NOR-a (bitke, proboji, marševi, skupovi, zborovi, formiranja većih jedinica i sl.).
4. Rodne kuće narodnih heroja i istaknutih političkih rukovodilaca.
5. Radionice oružja i oruđa iz NOR-a.
6. Štamparije i tehnike iz NOR-a.
7. Pećine, zemunice, baze i druga skloništa koja su korištena u toku NOR-a.
8. Zgrade boravka savezničkih vojnih misija.
9. Aerodromi i mjesta na koja su saveznici avionima spuštali pomoć u hrani, oružju i drugom materijalu za NOV.
10. Bolnice iz NOR-a.
11. Partizanska groblja i groblja fašističkih žrtava i pojedinačni grobovi znanih i neznanih boraca NOR-a.

12. Građevinski objekti, objekti prirode, lokaliteti i druga mjesta vezana za zločinstva okupatora i domaćih izdajnika (jame, pećine, ponori, drveća i sl.).
13. Neprijateljski vojni objekti.
14. Zgrade, prirodni objekti, lokaliteti i druga mjesta vezana za važnije događaje radničkog pokreta i KPJ prije NOR-a.

II. *Pokretni spomenici NOR-a*

1. Pismeni dokumenti političkog i vojnog karaktera (proglasi, naredbe, saopštenja, obavještenja, izvještaji, mape isl.) iz NOR-a.
2. Fotomaterijali o NOR-u.
3. Pismeni dokumenti vezani za istaknutije vojne i političke rukovodioce iz NOR-a.
4. Privatni pismeni dokumenti i fotografije rukovodećih ličnosti iz NOR-a (dnevници, pisma, bilješke, lični papiri, fotografije i sl.).
5. Razni privatni dokumenti i predmeti koji posredno ili neposredno govore o masovnom učešću naših naroda u NOP-u.
6. Sve vrste štampe iz NOR-a (novine, bilteni, naredbe, plakati, knjige).
7. Razni predmeti kao dokumenti iz NOR-a (oružje, odjeća, oprema, vojne zastave, filmovi, filmske trake, faksimili i sl.).

8. Razni predmeti iz NOR-a koji su vezani za istaknutije ličnosti (oružje, oprema, lični pribor itd.).
9. Djela likovnih umjetnika-partizana iz NOR-a (crteži, grafika, slike, skulpture, razni modeli, oprema štampe i dr.).
10. Pismeni dokumenti o vojnom i političkom djelovanju okupatora i kvislinga (proglasi, naredbe, mape, izvještaji).
11. Razni predmeti koji govore o životu, patnjama i stradanjima u neprijateljskim zatvorima, logorima, streljštima.
12. Neprijateljska štampa (novine, liste strijeljanih, plakati, štampane naredbe, proglasi itd.).
13. Sav neprijateljski fotomaterijal.
14. Razni predmeti iz posjeda neprijatelja i kvislinga (oružje, oprema, odjeća, zastave, filmovi i dr.).
15. Pismeni dokumenti, fotografije, štampa i drugi predmeti koji su vezani za djelatnost radničkog pokreta i KPJ prije NOR-a.
16. Pismeni dokumenti, fotografije, štampa i drugi predmeti vezani za istaknutije ličnosti radničkog pokreta i djelovanja KPJ prije NOR-a.

III. Nepokretni i pokretni spomenici podignuti iza Oslobođenja

1. Spomen-kosturnice.
2. Spomen-ploče.
3. Spomen-česme.
4. Spomen-zgrade (bolnice, škole i dr.).
5. Spomen-parkovi.
6. Biste važnijih ličnosti iz perioda NOR-a NR-e.
7. Skulptorski ili arhitektonski spomenici podignuti u čast događaja iz NOR-a.

ZAKLJUČCI

U smislu zaključaka III kongresa konzervatora, koji je održan u maju 1961 godine u Ohridu, Društvo konzervatora Jugoslavije je, uz podršku Saveznog odbora Saveza boračkih organizacija, organizovalo Savjetovanje o zaštiti spomenika Narodnooslobodilačkog rata na Rijeci 15. decembra 1961. godine. Na Savjetovanju su pored konzervatora učestvovali i brojni predstavnici muzeja i organizacija Saveza boraca NOR-a.

Nakon podnesenog referata »Zaštita spomenika NOR-a« druga Šefika Bešlagića i koreferata »Zaštita spomenika iz NOR-a na teritoriju NR Srbije« drugarice Razumenke Petrović, kao i diskusije učesnika, na Savjetovanju su utvrđene slijedeće konstatacije, preporuke i zaključci — koji su naknadno formulirani od strane posebno izabrane Komisije:

1. Savjetovanje konstatuje da su u proteklom petogodišnjem periodu, tj. od prvog savjetovanja o problemima zaštite spomenika NOR-a, koje je održano u Beogradu 23. marta 1957. godine do danas uloženi veliki naponi i postignuti vidni rezultati na polju zaštite spomenika naše najnovije istorije, ali se isto tako konstatuje da veliki značaj ovih spomenika, kao i stanje u kome se oni nalaze, traže dalje i još veće napore svih pozvanih faktora da se oni stručno evidentiraju i obrade, dostojno obilježe, urede, zaštite i prezentiraju našoj javnosti.

2. Učesnici su izrazili spremnost da u daljnjem periodu rada na zaštiti spomenika NOR-a unesu više organizovanosti, sistema i koordinacije koristeći pri tome nove zakonske propise o zaštiti spomenika kulture i propise o zaštiti prirode, preporuke Savezne narodne skupštine o zaštiti spomeni-

ka kulture i sve veći interes građana za ovu vrstu spomenika, kao povoljne objektivne uslove za ovu našu djelatnost.

3. Savjetovanje je ustanovilo da još uvijek ima pojava različitog odnosa prema spomenicima NOR-a koji proizlaze iz nejednakog poimanja tih spomenika, ili zbog izvjesnih nejasnosti u dosadašnjim objašnjenjima pojma spomenika NOR-a, pa je odlučeno da se putem posebne komisije stručnjaka pitanje pojma spomenika NOR-a potpunije, određenije i čvršće razradi i zajedno sa upustvima stavi do znanja svim zainteresiranim faktorima kao i cjelokupnoj javnosti.

4. U oblasti zaštite spomenika NOR-a zavodi za zaštitu spomenika kulture i zavodi za zaštitu prirode imaju relativno najobimnije i najodgovornije dužnosti. Zato, ove ustanove treba svestrano jačati. Nije moguće poslove za zaštitu spomenika NOR-a organizovati i preduzimati onako kako to oni po svome značaju zaslužuju bez široke mreže zavoda i odbora, kao posebnih organa upravljanja pojedinim spomenicima, u srezovima i komunama, niti je moguće te poslove uspješno obavljati bez osposobljenih stručnih kadrova. Prije svega, neophodno je da se u republičkim zavodima odnosne organizacione jedinice kadrovski popune i stručno ojačaju gdje to još nije učinjeno.

5. U ovoj oblasti ima više pozvanih i zainteresiranih faktora, pa je nužno sve njihove djelatnosti koordinirati. U tom pogledu su već postignuti dobri rezultati u nekim republikama, ali ostaje i dalje važan zadatak da se objedinjavanje svih aktivnosti organizuje u svim republikama i sprovodi neprekidno. U tu svrhu Savjetovanje preporučuje stvaranje posebnih koordinacionih organa

— komisija pri republičkim zavodima za zaštitu spomenika kulture od predstavnika zavoda, glavnih odbora Saveza boraca NOR-a, muzeja Revolucije i drugih zainteresiranih ustanova.

6. U skladu sa opštedruštvenim interesom cjelokupnog poslovanja na zaštiti spomenika NOR-a. Savjetovanje je istaklo neophodnu potrebu stvaranja boljih uslova ovih djelatnosti u okvirima komunalnih zajednica i na toj liniji angažovanja što većeg broja građana i materijalnih sredstava same komune.

7. U obezbjeđivanju finansijskih sredstava za potrebe zaštite spomenika NOR-a, naročito koncer-

vatorskih zahvata na važnijim spomenicima, Savjetovanje ističe mogućnost i opravdanost korišćenja sredstava republičkih i Saveznog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti.

8. Kako čuvanje i korištenje spomenika NOR-a u najvećoj mjeri ovisi od svijesti naših građana, odnosno od njihove pravilne obaviještenosti o značaju samih spomenika i potrebe njihovog čuvanja, Savjetovanje preporučuje veće korišćenje dnevne i periodične štampe, radia, cestovnih oznaka, turističkih letaka i prospekata, noćnog osvjetljavanja i sličnih sredstava popularisanja spomenika.

LA PROTECTION DES MONUMENTS DE LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

Cet article est le rapport de l'auteur que celui-ci avait présenté à la Consultation des conservateurs yougoslaves à Rijka le 15 décembre 1961.

L'auteur d'abord expose le besoin, le but et l'organisation de cette consultation — conférence yougoslave.

On dispute le plus, dans cet article, de la plus importante question de ce problème — la notion du monument de la Guerre de libération nationale. L'auteur propose une large action pour inventorier non seulement les monuments de la Guerre de 1941 jusqu'à 1945 mais aussi les périodes de la préparation et des conséquences de la Guerre. On souligne ici le contenu varié et la complexité du période de la Guerre de libération nationale des peuples yougoslaves et, en rapport avec cela, la richesse et la variété du fond des monuments.

Pour la protection de ces monuments il y a plusieurs institutions qui s'en occupent, et c'est pourquoi on explique ici leur nécessité et des manières de leur collaboration. Pourtant, les instituts pour la protection des monuments de la culture sont les plus responsables pour la protection de ces monuments et c'est pourquoi l'auteur traite la question de l'organisation et les conditions du travail de ces institutions. On marque la tenue des feuilles de contrôle et la documentation des monuments de la Guerre de la libération nationale comme un des devoirs primaires qui

doit être accompli soigneusement et avec un plan. On cite les résultats déjà faits dans ce travail. On dispute aussi de la conservation, de la restauration et de la reconstruction des monuments parce que ce sont aussi les devoirs importants de ces institutions spécialisées. En rapport avec cela on donne quelques importantes expériences des différentes parts de notre pays.

On a souligné spécialement le problème des archivals et des documents de papier. L'auteur traite aussi le problème du financement des travaux pour la protection de ces monuments et puis il dispute la question d'exécution des cartes topographiques. A la fin on marque des questions séparés: l'aménagement et la protection des cimetières partisans et des cimetières des sacrifices du terrorisme fasciste, et l'érection des nouveaux monuments à l'honneur de la Lutte de libération nationale.

L'auteur a fait une liste de toutes les sortes des monuments qu'il avait ajoutée là. Cette liste a trois groupes (immobiles, mobiles et des monuments érigés après la Guerre) qui ont au total 37 catégories des monuments.

A cette conférence on a donné des conclusions qui seront l'indicateur à tous les facteurs qui s'intéressent et qui sont responsables pour la protection de ces monuments. Ces conclusions sont ajoutées à la fin de ce rapport.